

The Military Management Characteristics from the Quranic Perspective with Emphasis on the Thoughts of Imam Khamenei*

Seyyed Hassan Hashemi Nasab*

Abstract

A fundamental component of global state power is military strength, which is fundamentally rooted in military forces. Imam Khamenei has delineated the characteristics and criteria for the effective management of military forces and associated matters. Given the importance of this issue and its effect on the rise and fall of nations, it is essential to examine it through the lens of divine revelation. This study investigates the attributes of military management as described in the Quran, examining the perspectives of Quranic commentators and utilizing the statements of Imam Khamenei through a descriptive and analytical methodology. The research findings reveal that the primary characteristics of military management, as outlined in the Quran, encompass: faith and righteous actions, consultative decision-making, patience and tolerance, insight and awareness, physical and spiritual strength, openness to criticism, commitment to justice, obedience, and a spirit of jihad. Furthermore, it was observed that Imam Khamenei emphasizes these principles in his speeches and writings by referencing the Quran. His guidance presents a unique approach to military management that diverges from traditional models, rooted in Quranic inspiration. This has not only facilitated a transformative intellectual shift but also offered a practical model for military management derived directly from the Quranic text.

Keywords: Imam Khamenei's Thought, Characteristics, Management, Military Management, Islamic Government.

*. Received: ۰۲/۰۴/۱۴۰۳ SH (۲۲/۰۶/۲۰۲۴ CE) and Accepted: ۱۸/۰۵/۱۴۰۳ SH (۰۸/۰۸/۲۰۲۴ CE).

*. PhD Graduate in Quranic Sciences, Specialization in Management, Al-Mustafa International University: sed^{۱۲}hashem@gmail.com.

شاخصه‌های مدیریت نظامی از منظر قرآن با تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای*

سید حسن هاشمی‌نسب*

چکیده

یکی از مؤلفه‌های اقتدار حکومت‌ها در دنیا، قدرت نظامی است و سازنده این اقتدار، نیروهای نظامی هستند که امام خامنه‌ای در حوزه شیوه‌های مدیریت مطلوب نیروهای نظامی و مسائل پیرامون آن به بیان شاخصه‌ها و ملاک‌های آن پرداخته‌اند. با توجه به اهمیت مسئله و تأثیر آن در صعود و سقوط کشور، ضرورت دارد که این مهم از منظر کلام وحی مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. از این رو نگارنده با مراجعه به آیات قرآن و بررسی اقوال مفسران و بهره‌گیری از بیانات امام خامنه‌ای و با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی به بررسی شاخصه‌های مسئله یاد شده پرداخته‌اند. برآیند و ره‌آورد پژوهش بیانگر آن است که مهم‌ترین شاخصه‌های مدیریت نظامی از منظر قرآن کریم عبارت‌اند از: ایمان و عمل صالح، مشورت‌پذیری، صبر و سعه‌صدر، بصیرت و آگاهی، قدرت جسمی و روحی، انتقادپذیری، حق‌مداری، اطاعت‌پذیری و روحیه جهادی. همچنین مشخص شد که مقام معظم رهبری نیز با تمسک به قرآن کریم در بیانات و تألیفات خود مجدانه به این امور تأکید نموده است. ایشان رهنمودهای مؤثر و متمایز در بیان شاخصه‌های مدیریت نظامی از مدیریت نظامی رایج در جهان را ارائه می‌نماید و این تمایز و تفاوت ریشه در الهامات استنتاجات قرآنی ایشان داشته که توانسته است علاوه بر تحول‌آفرینی در حوزه اندیشه، الگوی عملی از مدیریت نظامی بر خواسته از بطن و متن قرآن کریم را به تصویر کشد.

واژگان کلیدی: اندیشه‌های امام خامنه‌ای، شاخصه، مدیریت، مدیریت نظامی،

حکومت اسلامی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۵/۱۸

* دانش‌آموخته دکتری قرآن و علوم، گرایش مدیریت، جامعه المصطفی العالمیه:

sed12hashem@gmail.com

مقدمه

یکی از عوامل قیام ملت ایران به رهبری امام خمینی (ره) مبارزه با ظلم و رها شدن از چنگال اهریمن و رسیدن به آزادی و حریت از دام حکومت‌های فاسد و ظالم بوده است. در ادامه راه امام راحل همین مسیر را مقام معظم رهبری تاکنون ادامه داده. همچنان که هر حکومتی برای تداوم مبارزه با مستکبرین، نیازمند به قوی شدن و رشد در همه زمینه‌ها از جمله حوزه دفاعی و نظامی است در این مسیر محتاج به مدیری حکیم و باتدبیر و دارای اوصاف و ویژگی‌های لازم است؛ لذا به جهت اهمیت موضوع در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مدیریت و فرماندهی کل نیروهای مسلح بر عهده رهبر انقلاب است. از آنجایی که مدیریت در اسلام با سایر کشورهای غیر اسلامی دارای متغیرهای متفاوت است و با توجه به اینکه نگاه اسلام به انسان فرامادی و دویعدی است، لذا معیارها و اوصاف مدیران در حکومت اسلامی فراتر از معیارهای حکومت‌های غیردینی است. بر همین اساس در بیانات و کلام مقام معظم رهبری در توصیف مدیران نظامی ضمن اشاره به اوصاف و ویژگی‌های مادی به شاخصه‌هایی مانند ایمان و عمل صالح، حق‌مداری، مشورت، صبر، بصیرت، قدرت جسمی و روحی، انتقادپذیر، ولایت‌مداری، روحیه جهادی و ... تأکید دارد. از نگاه مقام معظم رهبری پیشرفت و آمادگی نظامی برای رویارویی و تقابل با دشمنان انقلاب و اسلام یک اصل خدشه‌ناپذیر است و هر آنچه در توان است برای رسیدن به آمادگی کامل نظامی باید به دست آورد که البته این فرمایشات بر اساس آیات قرآن و برگرفته از مبانی وحیانی و الهی است که فرمودند: «یک درس دائمی جلوی چشم سپاه وجود دارد و آن عبارت است از آیه کریمه: وَاعْدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْحَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوُّ اللَّهِ وَ عَدُوُّكُمْ...» (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین ۱۳۹۸/۰۷/۲۱، <https://khl.in/f/۴۳۷۶۷>). در قرآن در وصف و بیان

شاخص‌های مدیران این‌چنین بیان می‌دارد که آن‌ها انسان‌های مؤمن، صالح، بصیر، دارای قدرت جسمی و روحی، حق مدار، صبور، اهل مشورت، ولایت مدار و دارای روحیه جهادی می‌باشند. (آل عمران/۱۵۹، مؤمنون/۲۳، بقره/۲۴۹، ۲۴۷). با عنایت به مطالب فوق ضروری است که شاخصه‌های مدیریت نظامی با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری از بطن قرآن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. در این مقاله با مراجعه به بیانات و سخنرانی‌های مقام معظم رهبری و آیات قرآن کریم و اقوال مفسران و با بهره‌گیری از روش توصیفی و تحلیلی به بررسی و بیان شاخص‌های مسئله یادشده پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

ارزش علمی هر پژوهشی مرتبط با آگاهی‌دهی از تحقیقات پیشین و بیان درجه اهمیت و تمایز آن است. از این‌رو تلاش برای یافتن سابقه پژوهش شد و بر پایه مطالعات انجام‌شده پیشینه خاصی در این زمینه یافت نشد؛ اما برخی نوشته‌های مرتبط و قابل مطالعه و بررسی در این زمینه عبارت‌اند از: پایان‌نامه با عنوان شاخصه‌های مدیریت اسلامی در قرآن با تأکید بر نظرات تفسیر آیت اله جوادی آملی از محمدهادی منصوری، مقاله تحلیل نرمش قهرمانانه در راهبرد مقاومت اسلامی با تأکید بر اندیشه‌های امام خامنه‌ای نوشته فرج اله میرعرب، مقاله‌ای با عنوان مدیریت و فرماندهی در نیروهای مسلح از دیدگاه حضرت امام خامنه‌ای از مجید زین‌الدینی و همچنین مقاله الگوی فرماندهی مطلوب از منظر فرمانده کل قوا حضرت آیت اله العظمی امام خامنه‌ای از خسرو اسفندیاری صفا، مؤلفه‌های مدیریت جهادی در بیانات امام خامنه‌ای از اصغر افتخاری و مقاله مبانی و شاخصه‌های دولت اسلامی از منظر آیت اله خامنه‌ای نوشته سمانه موحدی اما نوشته‌های فوق هیچ‌کدام

در موضوع خاص این مقاله ورود نکرده و شاخصه‌های قرآنی مدیریت نظامی بیان نشده است لذا می‌توان اذعان نمود که این موضوع فاقد پیشینه خاص است.

روش پژوهش

روش‌شناسی ارتباط وثیق با مبانی و منابع دارد و بر همین اساس روش این مقاله توصیفی - تحلیلی است. این پژوهش از لحاظ شیوه گردآوری داده‌ها و تحلیل اطلاعات در ردیف تحقیقات اکتشافی قرار دارد و از حیث داده کیفی و برحسب برآیند بنیادی و کاربردی است؛ زیرا درصدد کشف شاخصه‌های مطرح در آموزه‌های وحیانی و فرمایشات مقام معظم رهبری در باب مدیریت نظامی است.

مفهوم‌شناسی

از آنجاکه شناسایی و درک متغیرها و مفاهیم کلیدی نقش مهم و اساسی در رفع ابهام پژوهش دارند برخی از مفاهیم محوری موضوع مقاله را مورد تبیین و تشریح قرار می‌دهیم.

الف) شاخص:

این واژه در دانش مدیریت و هم در دیگر دانش‌ها کاربرد و مرادف‌هایی دارد. به همین سبب این واژه را از لحاظ لغوی و اصطلاحی مورد بررسی و تبیین قرار می‌دهیم.

شاخص در لغت:

شاخص، واژه عربی و اسم فاعل و مذکر شاخصه است؛ از ریشه شخص و به معنای هر جسمی است که ارتفاع، برآمدگی و حجم داشته باشد (خلیل الجرّ، ۱۳۷۸: ۱۲۵۳/۲). شاخص به معنای چشم‌باز، دیدن انسان از دور (معین، ۱۳۸۷: ۵۷۵) و نشانه‌ای که در آفتاب برای تعیین وقت ظهر نصب می‌کنند. در واقع شاخص، میله یا چوبی است که در

نقشه‌برداری کاربرد دارد و برای تعیین جهت، تراز را به سمت آن متوجه می‌سازند (انصاری، ۱۳۹۷: ۳۶). شاخص به معانی بیرق، مساحت پیمای جامعه ممتاز و منتخب، رئیس، نمودار (آریانپور، ۱۳۸۹: ۱/۱۱۵۰)، مأخذ و پایه نیز آمده است (معین، ۱۳۸۷: ۵۷۵).

شاخص در اصطلاح:

از جهت اصطلاحی برای شاخص تعاریفات گوناگون و مرتبط با معانی لغوی ارائه شده که برخی از مهم‌ترین‌ها تعاریف ذیل است:

۱- شاخص، یک راهنمای آماری است و می‌تواند تغییرات یک متغیر را نسبت به زمان پایه نشان دهد (خلعتبری، ۱۳۷۱: ۶۰۶).

۲- شاخص، به معنای الگو، سرمشق، نماینده و عددی است که میانگین ارزش مجموعه‌ای از اقلام مرتبط با یکدیگر را برحسب درصدی از همان میانگین در فاصله‌ی زمانی دو تاریخ بیان می‌کند (معین، ۱۳۸۵: ۵۷۵؛ آریانپور، ۱۳۸۹: ۱/۱۱۵۰).

۳- شاخص، معیاری است که روند تغییر یک متغیر را نشان می‌دهد (فرهنگ، ۱۳۷۹: ۵۴۵).

۴- از نظر فقهی و حدیثی شاخص به معنای میله یا چوبی است که نشان‌دهنده‌ی روند تغییر سایه برای تشخیص زوال و وقت نماز است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/۱۷۵).

لازم به ذکر است که در لسان روایات شاخص به معنای افراد و اشخاص خاص، از جمله تلاش‌گران در راه کسب روزی حلال و پژوهشگران و مجاهدان در راه خدا آمده و بیانگر ارزشمندی فعالیت‌های برجسته و مؤثر در راه رشد و پیشرفت فردی و اجتماعی است. در این پژوهش، منظور از شاخص متغیرهای برجسته‌ای است که پژوهشگر به کمک

آن‌ها می‌تواند اطلاعات موجود در باره موضوع را طبقه‌بندی و با سرعت و دقت بیشتر لایه‌های مختلف تأثیرگذار در مدیریت نظامی قرآنی را بررسی نماید.

ب) مدیریت

مدیریت در کتاب‌های لغت به معنای توانایی و شایستگی اداره جایی یا رهبری و کنترل فعالیت‌های در حال انجام جهت رسیدن به هدف‌های تعیین شده، اداره کردن، لیاقت، شایستگی، توانایی، اداره‌کننده یا اداره‌کنندگان یک اداره، سازمان و شرکت، ذکر شده است (دهخدا، ۱۳۲۵: ۴۴/۴۴؛ معین ۱۳۷۷: ۳/۳۹۷۳) و در اصطلاح تعریف‌های متعدد و متنوعی از سوی بزرگان و دانشمندان علم مدیریت مطرح شده و هر صاحب‌نظری بر اساس یافته‌ها و برداشت‌های خود تعریف جدیدی از این واژه ارائه داده که به برخی از تعاریف مهم آن اشاره می‌شود: «کار کردن با و به‌وسیله افراد و گروه‌ها برای تحقق هدف‌های سازمانی»؛ همچنین در تعریف دیگر آمده است که مدیریت، فرآیند به‌کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و بر اساس نظام ارزشی مورد قبول، صورت می‌گیرد. (رضائیان، ۱۳۹۱: ۷) صاحب‌نظر دیگری گفته است که «مدیریت» علم و هنر هماهنگ نمودن کوشش‌ها در یک سازمان و استفاده از منابع برای نیل به اهداف معین است. (الوانی، ۱۳۸۵: ۱۱).

ج) مدیریت نظامی:

مدیریت علم و هنر متشکل کردن و هماهنگ نمودن و رهبری و کنترل فعالیت‌های دسته‌جمعی است که برای رسیدن به هدف یا هدف‌های مشترک انجام می‌شود. (اسدی، ۱۳۸۶: ۹).

مدیریت نظامی یا همان فرماندهی، هنر و توانایی نفوذ و هدایت افراد و کارکنان به‌سوی اهداف سازمانی است به‌طوری‌که، اعتماد، حس احترام و همکاری صمیمانه و اطاعت‌پذیری آنان را به دست آورد تا در صورت نیاز از ارزشمندترین سرمایه خود در راه به سرانجام رساندن اهداف فرمانده بگذرند و جان خود را بدون کوچک‌ترین چشم‌داشتی فدا نمایند. (اسدی، ۱۳۸۶: ۹).

در مدیریت نظامی اسلامی فرماندهی کارا و اثربخش قادر است از مجرای توسعه ایمان، انضباط، آموزش و فرهنگ‌سازمانی، انگیزه رؤوسین خود را برانگیخته و رسیدن به مقصود را تسهیل نماید. (رشیدزاده، ۱۳۸۳).

تحلیل شاخصه‌های مدیریت نظامی

امروزه مدیریت نظامی اثربخش یکی از چالش‌های مهم حوزه سازمان‌های نظامی به شمار می‌آید. قرآن کریم در طول تاریخ اسلام همواره منبع مهم تحقیق و پژوهش برای اندیشمندان اسلامی بوده است. از این رهگذر، نیاز است شاخصه‌های مدیریت نظامی را بر اساس آیات قرآن کریم و تجلی آنان در بیانات مقام معظم رهبری را جستجو نموده تا بتوان معیارها و شاخصه‌های وحیانی را در این خصوص معرفی نمود.

۱. ایمان و عمل صالح

غالباً در آیات قرآن، ایمان بر عمل صالح مقدم داشته شده است. تقدم ایمان بر عمل به خاطر آن است که قرآن با این بیان می‌خواهد به ریشه و اساس بودن ایمان نسبت به اعمال صالح اشاره کند. باید دانست بین ایمان و عمل صالح رابطه‌ای متقابل برقرار است. یعنی اگرچه ایمان منشأ عمل صالح است، لکن عمل صالح نیز موجب تقویت ایمان و بالا رفتن درجه‌ی آن می‌گردد. در آیات فراوانی عمل صالح به ایمان عطف گردیده است. (بقره/۲۵)

(رعد/۲۹) (انبیا/۹۴)...إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ (فاطر/۱۰). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌نویسد: مراد از کلم طیب عقاید حقی است که انسان اعتقاد به آن را زیربنای اعمال خود قرار می‌دهد و قدر متیقن از چنین عقاید کلمه توحید است که برگشت سایر اعتقادات حق نیز به آن است. وقتی ایمان و اعتقاد به حق صادق بود قهراً عمل صاحبش هم آن را تصدیق می‌کند. پس عمل صالح عملی است که سزاوار است مورد قبول خدا واقع شود. چون مهر عبودیت و اخلاص بر آن خورده و چنین عملی اعتقاد به حق را در مؤثر گشتن، یعنی در صعود به سوی خدا کمک می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۹/۱۷ - ۳۰). و یا آیه دیگر: مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنَّىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (نحل/۹۷). خداوند شرط اساسی حیات طیبه را در گرو ایمان و عمل صالح می‌داند. علامه طباطبایی در این خصوص می‌فرماید: وعده جمیلی که به زنان و مردان مؤمن می‌دهد، که عمل صالح کنند، و در این وعده فرقی میان زنان و مردان در قبول ایمانشان و در اثر اعمال صالحشان که همان احیاء به حیات طیبه، و اجر به احسن عمل است نگذاشته... لذا علامه در ادامه می‌فرماید: حیات طیبه‌ای که خداوند به زن و مرد نکوکرदार وعده داده است حیاتی حقیقی و جدید است که مرتبه‌ای بالا و والا از حیات عمومی است.. و در جمله "فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً" حیات، به معنای جان انداختن در چیز و افاضه حیات به آن است، پس این جمله با صراحت لفظش دلالت دارد بر اینکه خدای تعالی مؤمنی را که عمل صالح کند به حیات جدیدی غیر آن حیاتی که به دیگران نیز داده زنده می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۹ / ۱۷ - ۳۰). از بیانات رهبر انقلاب می‌توان چنین برداشت کرد که هر حرکت و عملی که در جهت تقویت جامعه اسلامی و قدرت اسلام و رشد و تعالی انسان باشد عمل صالح است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۳۹۸/۰۸/۲۴، <https://khl.ink/f/۴۴۰۱۶>). اگر مسلمانان به واقعیت ایمان و

عمل صالح چنگ بزنند و به درستی آن را در جامعه و حکومت پیاده نمایند قطعاً به مراتبی دست نیافتنی خواهند رسید (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار جمعی از مدیران و فعالان فرهنگی دفاع مقدس ۱۳۷۹/۰۷/۰۶، <https://khl.ink/f/۳۰۲۶>). و نهایت رسیدن به مقامات دنیوی و اخروی در صورت ایمان و انجام اعمال صالح، رسیدن به مقام خلیفه الهی است که خداوند متعال به آن وعده فرموده که رهبر انقلاب هم با الهام از همان وعده می‌فرمایند: «یکی از آثار مهم عمل صالح این است که ... هر قومی، هر ملتی و هر جمعیتی که ایمان و عمل صالح داشته باشد، خلیفه خدا در زمین خواهد شد...» (امام خامنه‌ای، بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۷۷/۱۰/۰۴، <https://khl.ink/f/۲۹۲۲>). و همچنین تشکیل نظام اسلامی توسط حضرت امام (ره) را بزرگ‌ترین عمل صالح امام می‌دانند. (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم پنجمین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۷۳/۰۳/۱۴، <https://khl.ink/f/۲۷۱۷>).

۲. مشورت‌پذیری

مشورت از ماده شور است که در لغت به معنای برداشتن و استخراج عسل از کندوی زنبور عسل است. (قرشی، قاموس قرآن، ج ۴ ص ۸۸).

در تعریف اصطلاحی کلمه مشاور، مشاورت و مشورت به معنای استخراج رأی صحیح است، اینکه آدمی در مواقعی که خودش درباره کاری رأی صحیح ندارد، به دیگران مراجعه و از عقل و تجارب آنان استفاده نماید. (راغب اصفهانی، مفردات، ص ۴۷۰).

(طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۲/۱۸). موضوع مشاوره در اسلام از اهمیت خاصی برخوردار است چنانچه پیغمبر اکرم با قطع نظر از وحی، آن‌چنان فکر نیرومندی داشت که هیچ‌گاه نیاز به مشاوره پیدا نمی‌کرد، ولی برای اینکه از یک‌سو مسلمانان را به اهمیت مشورت متوجه سازد تا آن را جزء برنامه‌های اساسی زندگی خود قرار دهند و از سوی دیگر نیروی فکر و

اندیشه را در افراد پرورش دهد، در امور عمومی مسلمانان جلسه مشاوره تشکیل می‌داد و برای رأی افراد صاحب‌نظر ارزش قائل بود تا آنجا که گاهی به احترام آن‌ها از رأی خود صرف‌نظر می‌کرد، چنان‌که نمونه آن در جنگ احد اتفاق افتاد. مرحوم طبری در بیان علت مشورت پیامبر با اصحاب در ضمن آیه مشورت می‌فرماید: پیامبر با اصحاب خود ... مشورت می‌کرد تا روح آن‌ها را پاکیزه کند، تألیف قلوب نماید تا اصحاب متوجه شوند که پیغمبر آن‌ها را می‌بیند و نظرات آن‌ها را می‌شنود و از آن‌ها کمک می‌خواهد و این مشاورت سنتی شود بعد از پیامبر هرچند که خداوند متعال او را غنی ساخته باشد. (طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۰/۴). بر اساس همین آموزه‌های قرآنی است که رهبر انقلاب همیشه تأکید بر مشورت و استفاده از نظرات صاحب‌نظران و متخصصین فن را به مدیران و مسئولین کشور گوشزد می‌نماید و فرمودند: «...خدای متعال در علائم مؤمنین می‌فرماید: «و امرهم شوری بینهم» کارهایشان را با مشورت انجام می‌دهند. البته مشورت، با شکل‌های مختلفی ممکن است انجام گیرد...» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان شوراهای اسلامی، ۱۳۷۸/۰۳/۰۴، <https://khl.ink/f/۲۹۴۹>). و همچنین بیان داشتند: «...فرمانده شور ستادی می‌کند، یعنی هیچ‌وقت هیچ فرماندهی نیست که بدون شور ستادی همین‌طور بگوید «آقا برویم» و دنبالش راه بیفتند؛ می‌نشینند بحث می‌کنند، شور ستادی می‌کنند و کار می‌کنند، و گاهی اوقات می‌شود که نظر فرمانده با این مشورتی که با افراد ستاد می‌کند، به کلی عوض می‌شود یعنی جور دیگری می‌شود ...» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۷/۰۶/۰۷، <https://khl.ink/f/۴۰۳۹۹>). و حتی ایشان معتقد است که مشورت دادن به رهبری برای سیاست‌های کلی نظام و تنظیم این سیاست‌ها که در واقع هندسه اساسی نظام است، یکی از کارهای با اهمیت بالای مجمع تشخیص مصلحت نظام است. (امام

خامنه‌ای، دیدار رئیس و اعضای دوره جدید مجمع تشخیص مصلحت نظام با رهبر انقلاب،

۱۳۹۱/۰۱/۲۰، <https://khl.in/f/۱۹۳۸۱>.

۳. صبر و سعه‌صدر

از شاخص‌های مهم و حیاتی دیگر فرماندهان و مدیران داشتن صبر و سعه‌صدر است. سعه‌صدر موجب دوراندیشی و واقع‌نگری فرماندهان می‌شود و اگر فرمانده ای فاقد این خصلت باشد از عهده بسیاری از مشکلات و نارسایی‌ها برنخواهند آمد. یک مدیر اسلامی باید بداند که در مصدر امور با فراز و نشیب‌های گوناگونی مواجه خواهد شد و برای دستیابی به اهداف سازمان، مشکلات فراوانی در پیش دارد و اگر صبر و سعه‌صدر را سلاح خود نداند در اثر فشارهای جانبی و پیشامدهای ناگوار حرکات غیرمنطقی و غیراصولی از خود نشان می‌دهد که بعضاً اعتبار مدیریت خود را زیر سؤال می‌برد. سعه‌صدر آن‌قدر اهمیت دارد که امیرالمؤمنین آن را ابزار حکومت می‌دانند. در قرآن یکی از کم‌نظیرترین تعبیرات، این تعبیر است: صلوات و رحمت خدا بر آن صابران که مصیبت و حادثه‌ی گزنده را تحمل می‌کنند و با روی باز با آن مواجه می‌شوند. (بقره/۱۵۷). مرحوم طبری در تفسیر خود می‌گوید: آنچه برای یک انسان اهمیت دارد، این است که موفقیت در این دنیا.. و در نهایت چشم‌انداز رضوان الهی و بهشت الهی است. این با مجاهدت به دست می‌آید، با صبر به دست می‌آید، ... (طبری، ۱۴۱۲: ۱۶۸/۵). اگر قرآن در همین باره می‌فرماید: اگر شما از زخم و جراحت‌ها دردمند شده و رنج می‌کشید، دشمنان نیز از زخم‌ها و جراحت‌ها درد می‌کشند و رنج می‌برند. با این تفاوت که شما از خداوند بزرگ امیدوارید که در این جهان به شما پیروزی و ظفر بخشد و به‌واسطه این سختی‌ها و دردها و زخم‌ها در عالم دیگر به شما پاداش دهد، ولی آنان در مقابل این جراحت‌ها و زخم‌ها امید هیچ‌گونه پاداشی از جانب

خداوند متعال ندارند. بنابراین شما مؤمنین وظیفه دارید که از دشمنان برای جنگ، شکیبازتر و پایدارتر باشید. بر پایه همین تفکر است که رهبر انقلاب فرمودند: (اگر شما از ناحیه‌ی آسیب دشمن رنجی را تحمل می‌کنید، دشمن هم از ناحیه‌ی مقاومت، صبر و رشادت شما رنج‌هایی را تحمل می‌کند. (امام خاتمه‌ای، بیانات در دیدار خانواده‌های شهدا و ایثارگران استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۸ <https://khl.ink/f/۳۳۶۳>). به نظر می‌رسد تنها راه خلاصی از کید دشمنان و مستکبرین عالم توکل به خدا و صبر در میدان مقاومت است که رهبری به همین مطلب اشاره نموده‌اند. (امام خاتمه‌ای، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در همایش کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۳۸۵/۰۵/۳۰ <https://khl.ink/f/۳۳۴۷>). و البته از بیانات ایشان استفاده می‌شود که انسان بدون تحمل سختی و ناملایمات به اهداف بلند نخواهد رسید و گاهی لازم است از علایق و زینت‌ها به خاطر آرمان و اهداف بزرگ‌تر گذشت. (امام خاتمه‌ای، بیانات در دیدارهای خانواده‌های شهدای مدافع حرم، ۱۳۹۷/۱۲/۲۲ <https://khl.ink/f/۴۱۸۵۳>).

۴. بصیرت و آگاهی

بصیرت در لغت، به معنای عقیده قلبی، شناخت، یقین، زیرکی و عبرت آمده است. (ابن منظور، لسان العرب، ۶۵/۴، واژه «بصر») و در اصطلاح، عبارت است از قوه‌ای در قلب که به نور قدسی منور بوده، به وسیله آن حقایق اشیا و امور را درک می‌کند؛ همان‌گونه که شخص به وسیله چشم، صور و ظواهر اشیا را می‌بیند. (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۹۵: ۲۶۳/۶).

کتاب خدا وسیله‌ای است برای بصیرت، با تحلیل محتوای منابع اسلامی می‌توان نتیجه گرفت بصیرت مقامی اکتسابی است. در قرآن کریم راهکارهای گوناگونی برای رسیدن به آن بیان شده است. مواردی مانند «توفیق الهی، تفکر، تقوا، زهد، عبرت‌پذیری، یاد خدا، اخلاص، خضوع، خشوع، جهاد در راه خدا، عمل به شریعت و ... از جمله وسایل

دستیابی به بصیرت دینی است. بصیرت افزایی در جامعه برای مقابله با دشمن از جمله راهبردهایی است که می‌تواند نقشه راه عوام و خواص باشد. اهمیت و جایگاه بصیرت، روشن‌بینی و درک درست از شرایط و زمانه به گونه‌ای است که قرآن کریم یکی از ویژگی‌های فرستاده خدا و پیروانش را داشتن بینش صحیح از رفتارها و کردارها می‌داند. (یوسف/۱۰۸). در آموزه‌های دینی، انسان بی‌بصیرت همانند فردی کور و کسی که قدرت تشخیص راه از چاه را ندارد دانسته شده است. (مقی هندی، کز العمال ۱۲۲۰) و حضرت امیر در بیانی فرمودند: «فَقَدْ أَبْصَرَ أَهْوَاؤُ مِنْ فَقْدَانِ الْبَصِيرَةِ» (عبدالواحد تمیمی، ۴۸۱/۱). بصیرت دانایی همراه با باور و ایمان است از این رو موجب هدایت و حرکت است. خداوند در آیه ۲۰۳ سوره اعراف به ایمان به عنوان مهم‌ترین عامل دستیابی انسان به قدرت تشخیص حق از باطل و بصیرت اشاره می‌کند و در آیه ۲۰۱ همین سوره تقوا را از مهم‌ترین عوامل تحقق بخش بصیرت و روشن‌دلی در آدمی برمی‌شمارد. امام خامنه‌ای در دیدار و بیعت مدرسان، و طلاب حوزه علمیه مشهد بر لزوم برخورداری علما از بصیرت و علم به زمان اشاره کرده و بی‌بصیرتی علما را عامل بروز مشکلات بزرگ در طول تاریخ تشیع دانستند. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار و بیعت مدرسان، فضلا و طلاب حوزه علمیه مشهد، ۱۳۶۸/۰۴/۲۰، <https://khl.ink/f/۲۱۳۷>). یک سال بعد ایشان از بصیرت و کشف ترفندهای دشمن سخن گفته و تأکید کردند راه نجات کشورهای اسلامی از زورگویی، اشغال و سلطه گری استکبار جهانی بازگشت به اسلام ناب محمدی (ص) و بصیرت کامل نسبت به دشمن واقعی است. (امام خامنه‌ای، بیانات رهبر انقلاب در دیداری با اقشار مختلف مردم، ۱۳۶۹/۰۵/۲۴، <https://khl.ink/f/۲۳۴۱>). ایشان یادآور شدند که فقدان تحلیل سیاسی، نقطه ضعف اصلی مردم در دوران حکومت امام علی (ع) بوده است. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در چهارمین مجمع بزرگ فرماندهان سپاه با فرمانده کل قوا، ۱۳۷۰/۰۶/۲۷،

<https://khl.ink/f/۵۳۳>. اگر بصیرت و آگاهی نباشد انسانی که فطرتاً مؤمن و خداجو است آرام‌آرام از مسیر حق منحرف خواهد شد بر همین اساس علامه طباطبائی در تفسیر آیه ۳۸ سوره عنکبوت می‌فرماید: زینت دادن شیطان اعمال ایشان را کنایه از اینکه شیطان اعمال زشتشان را مورد علاقه و محبتشان قرار داد، و علاقه به آن را در آنان تشدید کرد، و معنای اینکه قرآن فرمود: از راه بازشان داشت، این است که: از راه خدا که راه فطرت است بازشان داشت، و لذا بعضی از مفسرین گفته‌اند: مراد از مستبصر بودن آنان، این است که قبلاً بر فطرت ساده انسانی خود بودند، و لیکن در آخر شیطان آن را از ایشان گرفت. (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۶/۱۸۷). همچنین مرحوم طبرسی در همین آیه می‌فرماید: «آن‌ها افراد عاقل بودند که با استدلال حق و باطل را تشخیص می‌دادند، اما غفلت می‌کردند و تفکر نمی‌کردند. « (طبرسی، ۱۴۱۲: ۸/۴۴۴). قرآن عوامل بصیرت‌افزایی را به مردم آموزش داده تا با تأمل و تفکر و عبرت از حوادث تلخ و شیرین و سیر در تاریخ گذشتگان و رعایت تقوا بر بصیرت خود بیفزایند و در این راه الگوهای چون پیامبر اعظم و دیگر انبیاء الهی و مؤمنانی چون مؤمن آل فرعون و آسیه را معرفی کرده تا با سرمشق قرار دادن آن‌ها از مسیر حق دور نمانند.

۵. قدرت روحی و جسمی

قدرت روحی دلالت بر اصلاح رابطه مدیر با خداوند دارد، سنت الهی این‌گونه است که هر اندازه رابطه میان انسان و خدا اصلاح شود به همان اندازه رابطه انسان با عالم اصلاح می‌شود و انسان به هر مرتبه‌ای که در اصلاح خود دست یابد به تناسب همان مرتبه به توانایی اداره سازمان می‌رسد و به اندازه تقوای الهی‌اش توان مدیریت می‌یابد. این توان روحی تابع مراتب قرب الهی و بندگی حق است. حقیقت این است که توانایی اداره قلب‌ها به میزان توانایی مدیریت انسان بر خودش است و میزان پذیرش مدیر و نفوذ قدرت وی از

خدا ترسی او منشأ می‌گیرد. قرآن به برخی شاخصه‌های مدیر و فرمانده نظامی اشاره دارد و می‌فرماید: وَ زَادَهُ بُسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ مفسرین در تفسیر این آیه به صورت شفاف و مشخص دو ویژگی علم و جسم را از شاخصه‌های فرمانده و مدیر نظامی برشمردند و بیان داشتند که جناب طالوت در زمان خودش به لحاظ جسمی قوی و به لحاظ علمی هم اعلم زمان خود بوده است. (قمی، ۱۳۶۳: ۸۱/۱) و بیان کرده‌اند که ایشان در علوم نظامی و جنگی سرآمد بوده و به این جهت طالوت نامیده‌اند که طول و قد بلندقامتی داشته و طوری بوده که دشمن در برابر او ترس و وحشت داشته است. (طبرانی، ۲۰۰۰: ۴۵۱/۱) و او در همان زمان اعلم و اجمل و اتم و اقوی بنی‌اسرائیل بوده است. (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۴۱۳/۲). البته آیاتی دیگر هم در همین شاخصه وجود دارد مانند (قصص/۲۶) (انفال/۶۰) (فصلت/۱۵) که به دلیل اختصار از توضیح و بیان آن می‌گذریم. همان‌طوری که قدرت روحی از ارزش بالایی برخوردار است، صحت و تندرستی مدیر نیز دوشادوش آن در موفقیت اعمال مدیریت مؤثر است. امام علی (ع) بر علم و توانایی مدیر و تخصص او تکیه می‌کند و می‌فرماید: «سزاوارترین افراد برای اداره کشور، تواناترین و داناترین آن‌ها به احکام خداوند در مسائل مربوط به حکومت است.» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۳). در این روایت همان‌طور که ملاحظه می‌شود بر هر دو ویژگی تکیه شده است. با همین نگاه قرآنی و الهی است که رهبر انقلاب بر فرماندهی و مدیریت با توانایی روحی و جسمی تأکید دارند و می‌فرمایند: «امروز آموزش، رزم، رزمایش، آمادگی، انضباط، سازندگی ابزارها در درون نیروهای مسلح ... همه با اتکا به خدا و الهام از ایمان الهی و اسلامی انجام می‌گیرد...». (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم مشترک نیروهای نظامی استان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۲۰، <https://khl.ink/f/۳۳۶۷>). و در جایی دیگر در برابر ستمگران و مستکبران عالم راه حل می‌دهد و بر اساس اندیشه‌های برگرفته از قرآن بیان داشته‌اند: «در برابر دشمن ملت‌ها هیچ راهی به جز قوی شدن، اعتماد به نفس، توکل به

خدا و توکل به نیروی ذاتی خود ندارند.... این قوی شدن فقط از جنبه‌ی نظامی نیست؛ ملت‌ها باید اراده، اقتصاد، دانش... خود را پی‌درپی قوی کنند... آموزش نظامی، انضباط نظامی، اخلاق والای اسلامی، ایمان روزافزون در دل‌های شما وظایف اصلی است. (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم مشترک دانشگاه‌های افسری ارتش، ۱۳۸۴/۰۹/۳۰، <https://khl.ink/f/۳۳۲۳>).
ایشان همچنین در تقویت قدرت روحی فرمودند: «عزیزان من با قرآن انس داشته باشید... قرآن انسان را هدایت می‌کند. خودسازی کنید؛ هم خودسازی جسمی، هم خودسازی معنوی... (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم جشن تکلیف دانش‌آموزان، ۱۳۹۵/۰۹/۲۳، <https://khl.ink/f/۳۵۱۳۷>).

۶. انتقادپذیری

انتقاد در لغت به معنای خالص کردن - جدا کردن خوب از بد - خرده گرفتن - برشمردن درستی‌ها و نادرستی‌های یک اثر ادبی یا هنری. (فرهنگ فارسی معین) در فرهنگ دهخدا به معنای سره کردن است کلمه نقد در لغت یافتن و نشان دادن است تا اگر کسی خواست، راهش را بیابد و اگر نخواست عذری نداشته باشد و در اصطلاح، واری و بررسی نوشتار، گفتار یا رفتاری برای شناسایی و شناساندن زیبایی و زشتی، بایستگی و نبایستگی، بوده‌ها و نبوده‌ها و درستی و نادرستی آن‌ها است.

در آموزه‌های اسلامی، به مقوله نقد و نقدپذیری، اهمیت فراوان داده شده است آثار و پیامدهای سازنده نقد و انتقاد، اهمیت و ضرورت آن را بیان می‌کند و سبب می‌شود که انسان همواره خود را در معرض نقد دیگران قرار داده و هیچ‌گاه خویش را از آن بی‌نیاز نداند. جامعه و سازمان بدون نقد، جامعه مرده و بی‌روح است که دچار یکنواختی می‌گردد و پیشرفت‌های زیادی حاصل نمی‌گردد. در واقع دغدغه انتقاد در جامعه یا سازمان حرکت

از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است. قرآن به عنوان کتاب هدایت انسان به همین مسئله مهم پرداخته که روابط میان مؤمنان و مدیران را اشاره می‌کند و مسئله انتقاد و انتقادپذیری را به روشنی طرح و برخی مصادیق را بیان می‌کند. یکی از مواردی که قرآن به آن اشاره دارد داستان آفرینش انسان است که در سوره بقره آیات ۳۰ تا ۳۷ به آن اشاره دارد که ارتباط تنگاتنگی با انتقادپذیری و تحمل دیگری دارد. خداوند با آنکه احاطه علمی کامل به هستی و آفریده‌های خویش دارد با این حال اجازه انتقاد و طرح مسئله را توسط فرشتگان می‌دهد. در این آیات که فرشتگان رفتار خداوند را مورد ارزیابی و داوری قرار می‌دهند و از اینکه آفریده‌ای را می‌آفریند که خونریزی می‌کند و خشونت می‌ورزد به نقد می‌کشند. (تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۶۵۳/۳)؛ تفسیر القمی، ۱۳۶۳/۱: ۳۶؛ ابن قتیبہ، ۱۴۱۱: ۴۶؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۵۸/۱؛ عبّاشی، ۱۳۸۰/۱: ۲۹). خداوند با آنکه در آن مقام رفیع ایستاده اما همه این انتقادات را می‌شنود و به آن‌ها پاسخ‌های منطقی و قانع‌کننده می‌دهد. این بسیار مهم و حیاتی است که مدیر اجازه انتقاد دیگران را به خود بدهد و کلام آن‌ها را کامل گوش نماید و در نهایت پاسخ منطقی و قانع‌کننده را ارائه کند همان‌طور که رهبری فرمودند: «این را تأکید می‌کنم که سران قوا هم باید با منتقدین خود و با کسانی که از آن‌ها انتقاد می‌کنند رفتار مناسبی داشته باشند، آن‌ها را تحقیر نکنند، به آن‌ها اهانت نکنند؛ تحقیر مخالفان از سوی مسئولان، خلاف تدبیر و خلاف حکمت است» (امام خامنه‌ای، بیانات رهبری در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۴/۰۱/۰۱، <https://khl.ink/f/۲۹۲۳۶>). یا درجای دیگر بیان داشتند که «از نظرات مخالف آشفته نشوید؛ مخالفین اگر نظری دارند، انتقادی اگر دارند، بگذارید انتقاد کنند» (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم تنفیذ حکم دوازدهمین دوره ریاست جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۶/۰۵/۱۲، <https://khl.ink/f/۳۷۳۱۱>) در جایی دیگر از قرآن به داستان مورچگان و حضرت سلیمان اشاره شده است. حضرت سلیمان با آنکه در مقام قدرت بود

به انتقاد ملکه مورچگان گوش می‌دهد. ملکه مورچگان به صراحت به رفتار و اعمال لشکریان حضرت انتقاد می‌کند و رفتار ایشان را مورد ارزیابی قرار می‌دهد و آن را به رخ حضرت می‌کشد. در مقابل هم سلیمان با تبسم انتقاد را می‌پذیرد و فرمان می‌دهد که لشکرکشی‌ها به گونه‌ای طراحی شود که آسیبی به مورچگان وارد نسازد.

در حقیقت نقد و انتقاد زمانی نتیجه دارد که افراد با توجه به آن درصدد اصلاح و ترمیم درآیند لذا گاهی برخی نسبت به تذکر و نقد واکنش نشان نمی‌دهند و انگار توجهی به اصلاح امر خود ندارند که قرآن کریم در همین زمینه به کسانی که تذکر می‌گیرند اما باز هم گردن کلفتی می‌کنند و عمل خود را اصلاح نمی‌کنند تذکر جدی می‌دهد. (صافات/۱۳).

۷. حق مداری

حق در لغت عبارت است از راست و درست، ضد باطل، ثابت و واجب، یقین، عدل و یکی از نام‌های خداوند است. در لغت حق را امر زایل نشدنی دانسته‌اند که این معنا با صدق و کذب سازگار نیست. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۱: ۱۲۵)

حق یعنی یک امری که هر انسانی در هر کجای دنیا باشد تشنه آن است و تمام انسان‌ها زمانی که در برابر آن قرار می‌گیرند به طور طبیعی تسلیم می‌شوند. نگاه حق محوری که در قرآن حاکم است و در سنت و سیره اهل بیت دیده می‌شود، مهم‌ترین مسئله‌ای است که جامعه بشری به آن نیاز دارد. انسان حق مدار کسی است که در پی یافتن حق است و آن گاه که آن را می‌جوید اعمال خود را با آن انطباق می‌دهد. قرآن کریم و امامان معصوم (ع) در جای جای سخنان خود همواره به این واقعیت اساسی اشاره می‌کنند و از آن پرده برمی‌دارند. برخی آیات عبارت‌اند از: **اللَّهُ هُوَ الْحَقُّ، خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ، (اعراف/ ۴۳) (نحل/ ۳) (روم/ ۸) (احقاف/ ۳) (مؤمنون/ ۱۱۶) (حج/ ۶۲) (آل عمران/ ۳) (ق/ ۱۹) (قصص/ ۵۳) (فرقان/ ۲۶) (زمر/ ۶۹) قد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الكتاب و المیزان ليقوم الناس**

بالقسط (حدید/۲۵) علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۳ سوره آل عمران چنین آورده است که: (به) طور کلی حق و صدق عبارت است از خبر مطابق با واقع، با این تفاوت که چنین خبری را از آن جهت که در مقابلش واقعیتی خارجی و ثابت وجود دارد حق گویند و از این جهت که خود خبر مطابق با آن واقعیت خارجی است صدق می‌نماید. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹/۳). همچنین ایشان در تفسیر کلمه میزان نوشته‌اند: «بعید نیست که مراد از میزان دین باشد. چرا که دین همان است که با آن، عقاید انسان‌ها و رفتارهای آن‌ها سنجش می‌شود و همان است که بنیاد زندگی مردم چه از جهت اجتماعی و چه از جهت فردی بر پایه آن است». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۷۱/۱۹). بنابراین تفسیر، تمسک به کتاب و مجموعه دین شامل جهان‌بینی و احکام مشخص، وسیله‌ای است برای رسیدن به عدل و حق که هدف بعثت انبیا دانسته شده است. بنابراین قرآن و اسلام به صورت یک مجموعه معین، سند زنده و نوشته‌ای است که جامعه بر اساس آن اداره می‌شود و به اهداف خود می‌رسد. مقام معظم رهبری به عنوان مفسر قرآن در تفسیر آیات سوره العصر بیان می‌دارند که: « همه باید همدیگر را به نگه داشتن حق، پاسداری از حق وصیت و توصیه کنیم. ما باید بر حق پافشاری کنیم. هیچ گرایشی به طرف باطل نباید پیدا بشود... ». (امام خامنه‌ای، سخنرانی در دیدار جمعی از آزادگان، ۱۳۶۹/۰۹/۰۳، <https://khl.ink/f/۲۳۸۴>). البته ایشان هیچ‌گاه عدالت را از حق محوری جدا نمی‌دانند و معتقدند که حق همان عدالت است. (امام خامنه‌ای، بیانات رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۸۴/۰۶/۰۸، <https://khl.ink/f/۳۳۰۴>). واضح و مبرهن است که حق مداری و حق محوری در جامعه‌ای اتفاق نخواهد افتاد مگر اینکه آن به صورت گفتمان و فراگیر مطرح و پیگیری شود که رهبر انقلاب هم در موضعی به همین مطلب اشاره نموده‌اند: «جزو مهم‌ترین و لازم‌ترین حقوق پروردگار این است که: اَلتَّعَاوُنُ عَلٰی اِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ؛ باید همکاری کنند تا حق در جامعه اقامه بشود، بر پا بشود...». (امام

خامنه‌ای، سخنرانی تلویزیونی به مناسبت سی‌ودومین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۴/۰۳/۱۴۰۰، <https://khl.ink/f/4v991>. و مسلم است که رسیدن به حق و عدالت جز با ایستادگی و مقاومت و تلاش به دست نمی‌آید. همچنان که رهبر انقلاب فرمودند: «یک ملت اگر... بخواهد حق خود را در مقابل زورگویان عالم حفظ کند، باید متحمل هزینه‌ی آن بشود... حق را با ایستادگی باید گرفت.» (امام خامنه‌ای، بیانات مقام رهبری در مراسم هجدهمین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۸۶/۰۳/۱۴، <https://khl.ink/f/3387>). با استفاده از مفاهیم دینی و بیانات مقام معظم رهبری که برگرفته از اندیشه‌های قرآنی ایشان است مشخص و مبرهن است که رسیدن به حق نیاز به گفت‌وگو دارد و بدون هزینه و تلاش مستمر و مقابله با باطل دست‌نیافتنی است و اگر جامعه یا سازمانی به دنبال اقامه حق و عدل است باید خود را آماده هرگونه تنش و پیگیری و تلاش مجدانه کند تا بتواند معیارهای الهی برگرفته از کتاب خدا و دستورات ائمه را در جامعه یا سازمان جاری نماید.

۸. ولایت مداری

ولایت، از ماده ولی و از کاربردی‌ترین واژه‌های قرآن کریم است. معنای اصلی این کلمه آن‌چنان‌که راغب در مفردات گفته، قرارگرفتن چیزی در کنار چیز دیگر به‌نحوی‌که فاصله‌ای در کار نباشد، راغب در خصوص این کلمه دو معنی به آن قائل شده است: یکی به معنی نصرت و دیگری به معنی تصدی و صاحب‌اختیاری یک کار است و گفته شده که معنی هر دو یکی است و حقیقت آن همان تصدی و صاحب‌اختیاری است و در اصطلاح به معنای حاکمیت، سرپرستی و رهبری سیاسی جامعه آمده و ولایت‌مداری به مفهوم پابندی و التزام عملی به ولایت است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۱: ۸۸۵-۸۵۸).

ولایت یکی از ارکان اصلی و آموزه‌های اساسی دین مبین اسلام و به تعبیر دقیق‌تر، اصلی‌ترین و اساسی‌ترین آموزه دین است. آموزه‌های اسلامی، زمانی معنای واقعی به خود می‌گیرند که در چارچوب ولایت و در محور و مدار آن تحقق یابند. در واقع توحید و ولایت یک حقیقت‌اند و یکی ظهور دیگری است. رسول گرامی اسلام در حدیث ثقلین ما را به پیروی از قرآن و اهل بیت فراخوانده. از این رو اسلام جامعه بشری را هرگز از وجود مصلح و رهبر الهی بی‌نیاز ندانسته و وجود یک رهبر را برای همیشه تاریخ، ضروری می‌داند، زیرا عدم وجود رهبر الهی منجر به تعطیلی بسیاری از قوانین و احکام اجتماعی و حتی فردی اسلام می‌شود. علامه طباطبایی در این زمینه می‌گوید: شناسایی خداوند بدون شناسایی امام صورت نمی‌گیرد؛ زیرا امام به منزله مصب، محل ریزش آبشار و جایگاه افاضه فیض از بالاست. پس نخست امام که از همه کامل‌تر است فیض می‌گیرد و بعد بقیه موجودات از امام فیض می‌گیرند.... (محمدحسین رخ شاد، در محضر علامه طباطبائی، ۷۰) بر اساس برخی آیات در همین زمینه، چند نکته حائز اهمیت می‌باشد که در اطاعت‌پذیری و ولایت‌مداری اخلاص و تسلیم شرط است (نساء/۶۵) و اینکه تابع محض ولایت و مطیع کامل و بدون تبعیض باشد (نساء/۱۵۰) و همچنین اطاعت و ولایت‌پذیری بدون چون و چرا باشد (احزاب/۳۶). در آیات فراوانی نسبت به این امر مطالب مهمی بیان گردیده که به عنوان نمونه در این مجال به برخی آنان اشاره می‌گردد: (احزاب/۳۳) (نساء/۵۹) (احزاب/۶) (بقره / ۲۵۷) (احزاب /۳۳) (آل عمران/۶۱) (نساء/۵۹) (مائده /۵۵) بر همین اساس مفسرین متعدد و فراوان اعم از شیعه و سنی در تفسیر این آیات مباحثی را مطرح نموده‌اند از جمله در تفسیر آیه ۲۵۷ سوره بقره ﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...﴾ همه مفسرین بیان داشته‌اند که منظور از ولی، سرپرستی خداوند برای مؤمنین (تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۱/۲۱۴) و کسانی که تبعیت از پیامبر و آل او دارند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۵/۳) و بیان داشته‌اند که خداوند

متعال ولی مؤمنین در نصرت و هدایت و حجت آن‌هاست (طبرانی، ۲۰۰۸: ۱/۶۶۴) و خداوند یار آنان است در هر زمینه‌ای که به آن نیاز داشته باشند و آنچه به صلاح و مصلحت آنان باشد در امور دنیوی یا اخروی (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۱۶/۳). مقام معظم رهبری در نکته‌ای بسیار زیبا و دقیق فرمودند: ولایت، حکومتی است که در آن، شخص حاکم با آحاد مردم دارای پیوندهای محبت‌آمیز و عاطفی و فکری و عقیدتی است. اگر حکومت اسلامی به معنای حقیقی ... مطرح شود، علاج ضعف را هم می‌کند علاج اقتصاد را هم می‌کند علاج دست‌نشانده‌گی را هم می‌کند؛ علاج دیکتاتوری را هم می‌کند. ولایت عامل وحدت و امنیت است. (امام خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع بزرگ زائران و مجاوران حضرت رضا، ۱۳۷۹/۰۱/۰۶، <https://khl.ink/f/۳۰۰۱>). ایشان معتقد است: آن عاملی که در اسلام ضامن اجرای احکام است، حکومت اسلامی و حاکمیت احکام قرآن یعنی مسئله ولایت است (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۷۸/۰۱/۱۶، <https://khl.ink/f/۲۹۳۷>). از این نکات استفاده می‌شود که عمود خیمه حاکمیت اسلامی و آنچه باعث می‌شود همه امورات به نحو احسن و کامل اجرا گردد و باعث رونق در دین و دنیای مادی و معنوی انسان‌ها گردد تمسک به ولایت و وحدت حول آن می‌باشد اگر مدیران سازمانی در این زمینه ولایت مدار رفتار نمایند و آنچه ابلاغ و دستور ولی است خاضعانه و عاقلانه پیگیری نمایند قطعاً روزبه‌روز شاهد شکوفایی و رشد حقیقی سازمان یا جامعه اسلامی خواهیم بود.

۹. روحیه جهادی

ایمان به خدا و اعتقاد راسخ و استقامت در راه اسلام که از آن به عنوان معنویت نام می‌بریم، عامل اصلی در ایجاد و تقویت روحیه جهادی و عمل برای خدا در طول تاریخ بشر بوده و بر این اساس، عمق‌بخشی به ایمان و تحکیم پایه‌های اعتقادی بر اساس بینش

صحیح و یقینی و ایجاد بسترهای لازم به جهت ایستادگی و تقویت روحیه جهادی در مسیر حق، رهیافت اصلی برای موفقیت در کارهای سخت خواهد بود؛ انسان‌ها در سایه تقویت معنویت قادر به فتح قله‌های رفیع و دشوار سعادت و کمال خواهند بود و این موفقیت‌ها فقط با افزایش معنویت و تقویت روحیه جهادی صورت می‌گیرد. بنابراین میان معنویت و روحیه جهادی، ارتباط مستقیم وجود دارد. هر چه ایمان و معنویت افزون گردد، چنین روحیه‌ای قوی‌تر خواهد شد تا جایی که همه انگیزه‌های مادی را تحت شعاع قرار خواهد داد. بنابراین معنویت و روحیه جهادی مانند دو بال پیشرفت و حرکت تکاملی جامعه اسلامی عمل می‌کند. روحیه جهادی یکی از مؤلفه‌های مهم استقامت و ایستادگی است. در اصطلاح دینی جهاد شامل هر نوع تلاش و مبارزه با هر وسیله و سلاحی در برابر هر دشمنی می‌گردد. از آنجایی که امر جهاد توأم با همت مضاعف و تلاش فوق‌العاده بوده و در حالت طبیعی انجام آن امکان‌پذیر نمی‌باشد لذا اتکال به قدرت لایزال الهی برای به ثمر رسیدن آن امری ضروری و انکارناپذیر است. نقطه مقابل روحیه جهادی، روحیه بی‌تفاوتی و شانه خالی کردن از زیر بار مسئولیت، تبلی و کم گذاشتن از کار است و منشأ بسیاری از مشکلاتی که در جوامع اسلامی داریم. تا جایی که رهبر انقلاب در دیدار با کارگران فرمودند: ما جز با کار جهادی و کار انقلابی نخواهیم توانست این کشور را به سامان برسانیم. (امام خامنه‌ای، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگران، ۱۳۹۶/۰۲/۱۰، <https://khl.ink/f/۳۶۳۶۶>). این جمله‌ی رهبر انقلاب اسلامی به‌وضوح اهمیت و جایگاه جهت‌گیری و کار جهادی را در منظومه ارزشی انقلاب اسلامی مشخص می‌کند. ایشان در تعریفی از جهاد می‌فرمایند: «جهاد با جهد و تلاش از لحاظ ریشه یکی هستند؛ یعنی در آن معنای جهد و کوشش وجود دارد... جهاد در مقابل یک خصم است؛ در مقابل یک مانع است... کار جهادی باید هدفمند، درست متوجه به آرمان‌ها و هوشمندانه و عاقلانه و

دشمن‌شکن باشد. (امام خامنه‌ای، بیانات رهبر انقلاب در بازدید از پژوهشکده‌ی رویان، ۱۳۸۶/۰۴/۲۵، <https://khl.ink/f/۳۳۹۳>). همچنین در قسمتی از بیانیه گام دوم بیان داشتند که: «مدیریت‌های جهادی الهام گرفته از ایمان اسلامی و اعتقاد به اصل ما میتوانیم که امام بزرگوار به همه‌ی ما آموخت... این‌ها بخشی از مظاهر عزت جمهوری اسلامی است که جز با شجاعت و حکمت مدیران جهادی به دست نمی‌آمد» (امام خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب ۲۲/۱۱/۱۳۹۷، <https://khl.ink/f/۴۱۶۷۳>). در مدیریت و فرماندهی اسلامی آنچه بسیار حائز اهمیت است این است که مدیر یا فرمانده باید آنچه تکلیف دارد و در برابر خداوند باید پاسخگو باشد عمل کند و کار را برای رضای او انجام دهد همچنان که رهبری فرمودند: «روحیه‌ی جهادی یعنی کار را برای خدا انجام دادن، کار را وظیفه‌ی خود دانستن، همه‌ی نیروها را در راه کار درست به میدان آوردن؛ این روحیه‌ی جهادی است..» (امام خامنه‌ای، بیانات رهبر انقلاب در دیدار شرکت‌کنندگان در نهمین همایش ملی نخبگان فردا، ۱۳۹۴/۰۷/۲۲، <https://khl.ink/f/۳۱۱۰۵>). و در جایی دیگر فرمودند: «ما هر جا انقلابی عمل کردیم پیش رفتیم و هر جا از انقلابی‌گری و حرکت جهادی غفلت کردیم، عقب ماندیم و ناکام شدیم» (امام خامنه‌ای، بیانات در مراسم بیست و هفتمین سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۹۵/۰۳/۱۴، <https://khl.ink/f/۳۳۲۵۹>). در قرآن آیات مختلف و زیادی در همین باب آمده که مسلمانان را تهییج و تشویق به اقدامات جهادی و تلاش‌های مستمر می‌کند و به جهت اینکه مسلمانان وادار و علاقه‌مند به جهاد شوند برخی آثار و برکات دنیوی و اخروی مجاهدت و تلاش برای خداوند را هم بیان می‌کند. (بقره/۲۵۱) (نساء/۷۱/۱۰۲) (حج/۳۹/۷۸) (بقره/۱۹۰). جاهدوا فی سبیل الله باموالهم وانفسهم اعظم درجه عند الله و اولئک هم الفائزون (سوره توبه/۴۰). دقیقاً بر اساس تعریف رهبری از جهاد این آیه اشاره به تلاش و مجاهدت در برابر دشمنان دارد و بسیاری از مفسران به همین نکته اشاره نموده‌اند که اولاً تلاش و جهاد باید برای خدا

باشد و ثانیاً مجاهدت در برابر دشمن باشد (تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱۶۳/۲) و همچنین بیان داشته‌اند که این نوع مشقت و سختی که به خاطر اسلام و در برابر دشمنان است توسط برخی مؤمنین انجام می‌گیرد و متأسفانه همه این انگیزه قوی و الهی را ندارند. (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۴/۵) تا جایی که این مؤمنین آمادگی بذل جان و مال خود را در راه خدا به وجود آورده‌اند (حقی برسوی، تفسیر روح البیان، ۴۰۱/۳) و در تفسیر قمی قله و اوج این مؤمنین را حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام معرفی می‌کند. (قمی، ۱۳۶۳: ۲۸۴/۱). لذا این روحیه و اقدامات جهادی اگر به صورت متمرکز و جمعی در جامعه اسلامی علیه دشمنان ایجاد گردد مطمئناً دشمن نمی‌تواند در این یکنواختی و همپوشانی مؤمنین رخنه کند.

نتیجه

بر اساس آموزه‌های قرآنی و دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب، یک فرمانده نظامی مؤمن باید از مجموعه‌ای از شاخصه‌های برجسته برخوردار باشد. این شاخصه‌ها شامل ایمان راسخ و عمل صالح، مشورت‌پذیری فعال، صبر و استقامت در برابر سختی‌ها، بصیرت و آگاهی نسبت به مسائل پیچیده، توانایی‌های جسمی و روحی قوی، پذیرایی از انتقادات سازنده، پایبندی به حق و عدالت، ولایت‌پذیری آگاهانه و روحیه جهادی است. مقام معظم رهبری با استناد به قرآن کریم، الگوی کاملی از یک فرمانده نظامی اسلامی را ارائه می‌دهند. ایشان بر تفاوت بنیادین بین مدیریت نظامی مبتنی بر ارزش‌های دینی و مدیریت نظامی مادی‌گرایانه تأکید دارند. از نظر ایشان، تقویت بنیه دفاعی و آمادگی برای مقابله با تهدیدات، وظیفه‌ای شرعی و انقلابی است که نیازمند فرماندهانی با ایمان، بصیرت و شجاعت است.

افزون بر آن مشخص گردید که ایمان راسخ و عمل صالح، بنیان اصلی شخصیت یک فرمانده نظامی مؤمن را تشکیل می‌دهد. ایمان، به فرمانده قدرت و انگیزه می‌دهد تا در سخت‌ترین شرایط، مصمم و استوار بماند. مشورت‌پذیری فعال نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. فرمانده‌ای که به نظرات کارشناسی و تجربه زیسته زیردستان خود توجه کند، می‌تواند تصمیمات بهتر و جامع‌تری اتخاذ کند. صبر و استقامت، فرمانده را قادر می‌سازد تا در برابر سختی‌ها و موانع صبور باشد و با اتکا به خداوند، به پیروزی امیدوار باشد. بصیرت و آگاهی، به فرمانده کمک می‌کند تا تهدیدات را شناسایی کرده و فرصت‌ها را به بهترین نحو بهره‌برداری کند. توانایی‌های جسمی و روحی قوی، به فرمانده امکان می‌دهد تا در میدان نبرد حضور فعال داشته باشد و الگوی مناسبی برای نیروهای تحت امر باشد. پذیرش انتقاد، باعث بهبود عملکرد فرمانده و ایجاد فضای باز برای تبادل نظر می‌شود. پایبندی به حق و عدالت، به ایجاد اعتماد و وفاداری در بین نیروهای تحت امر کمک می‌کند. ولایت‌پذیری آگاهانه، فرمانده را به نظام اسلامی پیوند می‌دهد و باعث حفظ وحدت و انسجام نیروهای مسلح می‌شود. روحیه جهادی نیز به فرمانده انرژی و انگیزه می‌دهد تا برای دفاع از ارزش‌ها و آرمان‌های اسلامی تلاش کند.

منابع:

- قرآن کریم، الهی قمشه‌ای، مهدی، تهران، انتشارات ارمغان، ۱۳۸۴.
۱. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت، ۱۴۲۲.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، انتشارات دارالفکر، ۱۴۱۴.
۳. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۶۲.
۴. حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم، ۱۴۱۵.
۵. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، تهران، انتشارات الحوراء، ۱۳۸۱.
۷. رخ‌شاد، محمدحسین، در محضر علامه طباطبائی (پرسش‌ها و پاسخ‌ها)، انتشارات نه‌اوندی، ۱۳۸۶.
۸. سمرقندی، نصر بن محمد، تفسیر السمرقندی المسمی بحرالعلوم، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۶.
۹. طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۴.
۱۰. طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر، اردن - اربد، دارالکتاب الثقافی، ۲۰۰۸.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر جوامع الجامع، قم، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، ۱۴۱۲.
۱۲. طبری، محمد بن جریر، جامع‌البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی،

۱۴. عبد الواحد الأمدی التمیمی، غررالحکم در الکلم، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰.
۱۵. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تهران، مکتب العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰.
۱۶. قرشی، سیدعلی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲.
۱۷. کاشانی، فتح اله بن شکر اله، زبدۃ التفاسیر، قم، المعارف الاسلامیه، ۱۴۲۳ق.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷.
۱۹. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۸۶.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، مختصر الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم، انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۴۲۸ق.
۲۱. نوری همدانی، حسین، ترجمه تفسیر مجمع البیان، تهران، انتشارات فراهانی، ۱۳۵۷.
۲۲. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، تهران، انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۹۵.
۲۳. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه‌ای (مدظله العالی) - مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. (Khamenei.ir).

Bibliography

- Quran Karim (The Noble Quran)*, Tarjome: Mahdi Elahi Qomshaei (Translated by Mahdi Elahi Qomshaei), Tehran: Armaghan Publications, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
۱. Abd al-Wahid al-Amodi al-Tamimi, *Gurar al-Hikam wa Durar al-Kalim (Pearls of Wisdom and Jewels of Words)*, Qom: Islamic Publishing Office, ۱۴۱۰ AH (۱۹۹۰ CE).
 ۲. Ayyashi, Mohammad bin Mas'ud, *Tafsir al-Ayyashi (The Exegesis of Ayyashi)*, Tehran: Al-Maktab al-Ilmiyya al-Islamiyya, ۱۳۸۰ SH (۲۰۰۱ CE).
 ۳. Dehkhoda, Ali Akbar, *Dehkhoda Dictionary*, Tehran: Tehran University Press, ۱۳۸۵ SH (۲۰۰۶ CE).
 ۴. Hashemi Rafsanjani, Akbar, *Farhang-e Quran (The Quran Encyclopedia)*, Tehran: Bustan-e Ketab Publications, ۱۳۹۵ SH (۲۰۱۶ CE).
 ۵. Huwayzi, Abd Ali bin Jum'ah, *Tafsir Nur al-Thaqalayn (Exegesis of the Two Weighty Things)*, Qom, ۱۴۱۵ AH (۱۹۹۴ CE).
 ۶. Ibn al-Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali, *Zad al-Masir fi 'Ilm al-Tafsir (Provisions for the Path in the Science of Exegesis)*, Beirut, ۱۴۲۲ AH (۲۰۰۱ CE).
 ۷. Ibn Manzur, Mohammad bin Makram, *Lisan al-Arab (The Tongue of the Arabs)*, Beirut: Dar al-Fikr, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE).
 ۸. Kashani, Fathallah bin Shukrallah, *Zubdat al-Tafasir (The Essence of Exegeses)*, Qom: Islamic Knowledge Publications, ۱۴۲۳ AH (۲۰۰۲ CE).
 ۹. Kulayni, Mohammad bin Ya'qub bin Ishaq, *Al-Kafi (The Sufficient Source of Shia)*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya, ۱۴۰۷ AH (۱۹۸۶ CE).

۱۰. Makarem Shirazi, Nasir, *Mukhtasar al-Amthal fi Tafsir Kitab Allah al-Munzal (Abridged Al-Amthal in the Exegesis of the Revealed Book of God)*, Qom: Imam Ali Publications, ۱۴۲۸ AH (۲۰۰۷ CE).
۱۱. Mo'in, Mohammad, *Farhang-e Farsi Mo'in (Mo'in Persian Dictionary)*, Tehran: Zarrin Publications, ۱۳۸۶ SH (۲۰۰۷ CE).
۱۲. Nouri Hamedani, Husayn, *Translation of Tafsir Majma' al-Bayan (Translated Exegesis of Majma' al-Bayan)*, Tehran: Farahani Publications, ۱۳۵۷ SH (۱۹۷۸ CE).
۱۳. Official Website of Ayatollah Ali Khamenei, Islamic Revolution Research and Cultural Institute. (Khamenei.ir).
۱۴. Payandeh, Abu al-Qasim, *Nahj al-Fasaha (The Path of Eloquence)*, Tehran: Javidan Publications, ۱۳۶۲ SH (۱۹۸۳ CE).
۱۵. Qurashi, Seyyed Ali Akbar, *Qamus al-Quran (The Quranic Lexicon)*, Tehran: Islamic Publishing House, ۱۴۱۲ AH (۱۹۹۱ CE).
۱۶. Raghیب al-Isfahani, Husayn bin Mohammad, *Mufradat al-Faz al-Quran (The Unique Terms of the Quran)*, Tehran: Al-Hawra Publications, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
۱۷. Rakhshad, Mohammad Hossein, *Dar Mahzar Allameh Tabatabai: Porsesh-ha va Pasokh-ha (In the Presence of Allameh Tabatabai: Questions and Answers)*, Nahavandi Publications, ۱۳۸۶ SH (۲۰۰۷ CE).
۱۸. Samarqandi, Nasr bin Mohammad, *Tafsir al-Samarqandi al-Musamma Bahr al-Ulum (Samarqandi's Exegesis Known as the Sea of Sciences)*, Beirut: Dar al-Fikr, ۱۴۱۶ AH (۱۹۹۵ CE).
۱۹. Tabarani, Sulayman bin Ahmad, *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Exegesis)*, Irbid, Jordan: Dar al-Kitab al-Thaqafi, ۲۰۰۸ CE.

۲۰. Tabari, Mohammad bin Jarir, *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Comprehensive Statement in Quranic Exegesis)*, Beirut: Dar al-Ma'arif, ۱۴۱۲ AH (۱۹۹۱ CE).
۲۱. Tabarsi, Fadl bin Hasan, *Tafsir Jawami' al-Jami' (Exegesis of the Comprehensive Collection)*, Qom: Seminary Management Center, ۱۴۱۲ AH (۱۹۹۱ CE).
۲۲. Tabatabai, Mohammad Husayn, *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Mizan in Quranic Exegesis)*, Qom: Islamic Publishing Office, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۲۳. Tusi, Mohammad bin Hasan, *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran (The Explanation in Quranic Exegesis)*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Araabi.